

Карымшакова А.Т.
К.Карасаев атындагы БМУ
Карымшакова А.Т.
БГУ им. К.Карасаева
Karymshakova A.T.
BSU K.Karasaev

ТИЛ ИЛИМИНЕ АРНАЛГАН ӨМҮР
ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ ЯЗЫКОЗНАНИЮ
A LIFE DEDICATED TO LINGUISTICS

Аннотация: Бул макалада кыргыз окумуштуусу, профессор К.Дыйканов тууралуу, т.а., анын тил илимине талыкпай эмгек кылып, көптөгөн илимий китептер жарыялагандыгы, ал эмгектеринде өзүнүн туруктуу позициясы, көз карашы бар экендигин далилдей билгендиги тууралуу кеп болот. Анын илим чөйрөсүнө арналып жазылган эмгектерин терең теориялык негиздүү эмгектер десек туура болот. Себеби окумуштуу К.Дыйканов тил илиминин кайсы тармагы боюнча эмгек жаратпасын, түркологияда белгилүү болгон окумуштуулардын эмгектери менен кеңири таанышып, аларды кылдат анализдеп көрүп, анан эмгектеринин тиешелүү жерине колдонгонун көрүүгө да, туюуга да болот. Маселен, профессор зат атоочту изилдеп жатып, кыргыз тил илиминде гана эмес, жалпы эле түркологияда да изилдөөгө алына элек накта зат атоочтордон өзгөчөлөнүп турган орунду жана түрдүү мейкиндик мамилелерди билдирген зат атоочтор да бар экендигин баамдай билген. Мындай сөздөрдү ал көз жаздымда калтырбастан, алардын табиятын, функциясын ж.б. жактарын тактап, аныктап чыгуу максатында белгилүү түрк окумуштуулардын эмгектери менен таанышып чыккан. Натыйжада ошол замандын талабына жараша жоопторду таап, аларды илимий чөйрөгө жеткирген. Профессор К.Дыйканов башка эмгегинде морфологиядагы бир катар талаш маселелерге да өз көз карашын билдирип коюуну илимпоздук милдети катары эсептеген. Маселен, **жаман, жакшы** сыяктуу сөздөрдүн сүйлөм контекстинде зат атооч менен айкашып келгенде жана этиш менен айкашып келгенде морфологиялык жактан сын атооч боюнча калабы же этишке айкашып келгенде тактоочко өтүп кетеби сыяктуу маселелерге өзүнүн так, далилдүү пикирин билдирген. Дегеле окумуштуунун илим жаратууда өз көз карашы, өз пикири, терең позициясы бар экенин анын көпчүлүк эмгектеринен байкоого болот.

Аннотация: В данной статье рассказывается о профессоре К. Дыйканове, об его неустанной работе по изучению языкознания, об издании им множества научных книг, где не только излагаются его научные убеждения, но и при необходимости отстаивается и доказывается его точка зрения и устойчивая позиция. Можно с уверенностью сказать, что его научные работы основаны на глубоком изучении теории языка. Дело в том, что в какой бы области языкознания кыргызский ученый К.Дыйканов не создавал свои труды, видно что, он в обязательном порядке изучал и внимательно анализировал труды известных ученых тюркологов, чтобы при необходимости использовать в своих научных публикациях их цитаты, достоверные высказывания. На основе своего накопленного опыта работы при изучении существительных профессор определил, что имеется группа особых существительных, обозначающие место и различные пространственные отношения, которые

отличаются от существительных, используемых в настоящее время не только в кыргызском языке, но и в тюркологии в целом. Профессор не только не пропускал из виду такие слова, он тщательно их изучал, чтобы описать их природу, функцию и т.д. В результате он нашел ответы согласно требованиям того времени и донес их до научной среды. В другой работе профессор К. Дыйканов считал своим долгом как ученого высказать свою точку зрения по ряду спорных вопросов в морфологии. Например, он высказал свое четкое и основанное на фактах мнение по таким вопросам, как, при сочетании с существительными и глаголами остаются ли с морфологической точки зрения такие слова, как **плохой** и **хороший** прилагательными в контексте предложений, или же они при сочетании с глаголами становятся наречиями. Вообще по большинству его работ можно заметить, что у ученого есть своя твердо уверованная точка зрения, свое мнение, и глубокая позиция при создании научных работ.

Annotation: This article is about professor Professor Dyikanov K., namely about his tireless work on the study of linguistics, his publishing many scientific books, which do not only set forth his scientific beliefs, but also, if necessary, defend and prove his point of view and sustainable standpoint. It is possible to say with certainty that his scientific works are based on an in-depth study of the theory of language. The fact is that no matter in what field of linguistics the Kyrgyz scientist Dyikanov K. created his works, it is obvious that he necessarily had studied and carefully analyzed the works of famous Turkic scientists to use their quotations and reliable statements in his scientific publications if necessary. Based on his accumulated experience in the study of nouns, the Professor determined that there is a group of special nouns denoting place and various spatial relations, which differ from the nouns currently used not only in the Kyrgyz language, but also in Turkology in general. The Professor did not only overlook such words, but he carefully studied them to describe their nature, function, etc. As a result, he found the answers that meet the requirements of that time and brought them to the scientific environment. In another paper, Professor Dyikanov K. considered it his duty as a scholar to express his views on a number of controversial issues in morphology. For example, he expressed his clear and factual opinion on such questions as whether, when combined with nouns and verbs, such words as **bad** and **good** remain adjectives in the context of sentences from the morphological point of view, or whether they become adverbs when combined with verbs. In general, one can notice from most of his works that the scholar has his own firmly convinced point of view, his own opinion, and a profound standpoint in the creation of scientific works.

Негизги сөздөр: К.Дыйканов, тил илими, кыргыз окумуштуулары, түркологдор, тилдин деңгээлдери, сөз түркүмдөр маселеси, морфология, зат атооч, жардамчы атооч, сын атооч, этиш, тактооч.

Ключевые слова: К.Дыйканов, языкознание, кыргызские ученые, тюркологи, уровни языка, проблемы частей речи, морфология, имя существительное, служебные имена, имя прилагательное, глагол, наречие.

Key words: Dyikanov K., linguistics, Kyrgyz scientists, Turkologists, levels of language, problems of parts of speech, morphology, nouns, function names, adjectives, verbs, adverbs.

Окумуштуу Карбоз Дыйканов - кыргыз тил илиминин калыптануусуна жана анын андан ары өнүгүүсүнө өткөн кылымдын ортосунан баштап зор салымын кошкон белгилүү окумуштуу, тилчи, профессор экени илимий чөйрөгө белгилүү. Анткени ал - өмүрүнүн көп бөлүгүн кыргыз фонетикасы, морфологиясы, лексикасы, тилдин тарыхы, орфографиясы,

түрк тилдерин салыштырып изилдөө (салыштырма фонетика боюнча адис), сөздүктөрдү түзүү, иштеп чыгуу менен алектенип, илимге зор салым кошкон инсан. Карбоз Дыйкановдун калеминен «Имя существительное в киргизском языке» (1955), «Кыргыз тилиндеги үндүүлөр» (1959), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1957) (авторлошу С.Кудайбергенов), «Азыркы кыргыз тили (1958), «Кыргыз жазуусунун тарыхынан» (1958) (авторлоштору: Кудайбергенов С., Яншансин Ю.), Кыргыз тилинин тарыхынан (1980), «Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы» (1986), «Кыргыз орфографиясынын айрым маселелери (1988), «Кыргыз тилинин таблицалары» (1971), «Кыргыз тили таблица түрүндө» (1989), «Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары» (1990), «Араб жазуусун үйрөнүү» (1990) (авторлошу Ч.Дыйканова) ж.б. илимий эмгектер жаралган. Ошондой эле профессор К.Дыйканов сөздүктөр түзүүгө да көңүл бөлгөн. Ал тарабынан «Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин сөздүгү» (1956) иштелип чыгып, бул эмгеги 1961-жылы кайрадан басылып чыккан. Мындан тышкары бул окумуштуу 21 миң сөздү өз ичине камтыган «Манас» эпосунун жиги алфавиттик сөздүгүн» (1988), 40 миң сөздөн турган «Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгүн» (1989) иштеп чыккан.

Толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн ичинде түркологияда өздөрүнүн грамматикалык баалуулуктары боюнча эки, болгондо да, бири-бирине карама-каршы турган сөз түркүмдөрү болгон түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнүн негизин түзгөн зат атооч менен этиш өзгөчөлөнүп бөлүнүп турат. Демек, кыргыз тилинин грамматикалык системасында да негизги сөз түркүмдөрүнүн бири катары этиш сыяктуу эле зат атооч орчундуу, негизги ролду ойноору белгилүү. Окумуштуу К.Дыйкановдун илим жаратуудагы үлүшүнө өткөн кылымдын 50-жылдары кыргыз тил илими үчүн али “дың” темалардын бири болгон, ошол мезгилдерде колго алынып изилдене элек, жоопкерчиликтүү тема болгон так ушул зат атооч туура келген. Ошентип, ал зат атооч сөз түркүмү боюнча кандидаттык диссертациясын жазып, аны ийгиликтүү коргоп, натыйжада ушул аталган тема боюнча «Имя существительное в киргизском языке» аттуу монографиясын 1955-жылы жарыялаган. Бул эмгекте автор тарабынан зат атоочко тиешелүү деп эсептелген жана мүнөздүү делген бардык өзөктүү маалыматтар камтылган. Атап айтканда, Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги зат атоочтордун азыркы кыргыз тилиндеги зат атоочторго окшош, жакын экендигин тастыктаган факты-материалдар, ошондой эле араб, иран, орус тилдеринен кабыл алынган зат атоочтор, зат атоочтордун куранды мүчөлөр аркылуу жасалыш жолдору, сөз өзгөртүү категориялары болгон сан, таандык, жөндөмө, жак категориялары ж.б. жөнүндөгү илимий маалыматтар С.Е.Маловдун, Н.К.Дмитриевдин, А.Н.Кононовдун, Н.А.Баскаковдун, Н.П.Дыренкованын түркологиядагы фундаменталдуу эмгектерине таянуу менен жазылып чыккан. Аталган эмгегинде профессор К.Дыйканов ошол мезгилдерде түркологияда анча назарга илинбеген, атайын илимий изилдөөгө да алына элек жардамчы атоочтор тууралуу “орунду жана түрдүү мейкиндик мамилелерди билдирген зат атоочтор да бар”, - деп үст, аст, ич, тыш, каршы, баш, ара, орун, алд, арт, жак, орто, туш, кыр, аяк сөздөрүн, сүйлөмдүн бир контекстинде зат атооч катары келгени менен, сүйлөмдүн экинчи бир контекстинде кызматчы сөздөр сыяктуу милдет аткарууга жөндөмдүү болгон азыркы түшүнүктөгү “жардамчы атоочторду” мисалга келтирет. Мындай сөздөр окумуштуунун көз жаздымынан сырткары калбастан: “Эти существительные употребляются в роли послелогов в сочетании с предметными именами и часто выступают в значении наречий. Они сочетаются с притяжательными аффиксами и формами пространственных падежей”, - деп эскерет. [1, 13-14-б.]. Автордун бул баштапкы мааниси зат атооч болгон сөздөрдүн жандоочтун милдетинде (орус.: в роли послелогов)

келет деп айтканы тегин жерден жаралган эмес. Анткени окумуштуу К.Дыйканов илимий чөйрөгө аттын кашкасындай белгилүү болгон түрколог А.Н.Кононов өндүү корифейлердин эмгектери менен кеңири тааныш болгондуктан, ошол мезгилдин талабына жараша жогоркудай пикирди тутунганы менен байланыштуу деп айтсак жаңылышпайбыз. Себеби биз жогоруда белгилегендей, К.Дыйканов бул эмгекти жаратууда бир катар белгилүү түркологдордун эмгектерине таянган. А.Н.Кононовдун түрк тилине жана өзбек тилине арналган эмгектеринде бул сөздөр “последологи-имена” (кырг.: жандооч-атоочтор -К.А.) деп берилет [Караңыз: 2, 329-345-б.; 3, 315-326-б.]. Ал эми автордун аталган эмгектин тиешелүү (13-14-б.) беттеринде санап өткөн сөздөрү таандык уландылар жана мейкиндик жөндөмөлөр менен айкашып келет деп айтканы - бүгүнкү күндөгү “жардамчы атоочторго” туура келген маселе. Ошентип, жардамчы атоочтор ал замандарда жакшы белгилүү болбогону менен, бүгүнкү күндөрү алар атайын илимий иликтөөгө илим изилдөөчү Д.Алтаева тарабынан (биздин жетекчилигибиздин астында) ийгиликтүү изилденип, 2020-жылдын башында кандидаттык диссертация коргологон. [4, 2019]. ЖОЖдор үчүн грамматикаларга жардамчы атоочтор алгач окумуштуу А.Турсунов тарабынан киргизилген [5, 207-222-б.].

Жыйынтыктап айтканда, профессор К.Дыйкановдун зат атоочко тиешелүү аталган эмгеги азыркы учурда да өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келет. Анткени бул эмгек ушул багыттагы бир топ илимий эмгектерге негиз болуп, өзөк болуп келе жатат.

Ал эми «Кыргыз тилиндеги үндүүлөр» (1959) аттуу эмгегинде окумуштуу К.Дыйканов алгач фонетика тууралуу жалпы маалымат берип, андан соң жазуу жөнүндө түшүнүк, алфавит, тамга менен тыбыш, үндүү, үнсүз тыбыштар, фонемалардын колдонулушу, үндүүлөргө тиешелүү болгон сингармонизм, созулма үндүүлөр, алардын пайда болушу, үндөштүк законго баш ийбеген сөздөр тууралуу маалымат берет. Аталган китепте дегеле түрк тилдериндеги сингармонизм маселеси, өзгөчө созулма үндүүлөрдүн тарыхы тууралуу баалуу пикирлер берилгендиктен жана алардын (сингармония менен созулма үндүүлөрдүн) тарыхына байланыштуу терең изилдөө иштери жүргүзүлгөндүктөн, бул эмгек окумуштуулар, аспиранттар тарабынан азыр да өз баалуулугун жоготпогон эмгек катары колдонулуп келет.

«Кыргыз тилинин тарыхынан» (1980) аттуу эмгегинде болсо илимпоз тилдердин бири-бири менен лексикалык карым-катыш түзүшү ал тилдердин сөздүгүн байытуунун бир булагы деп белгилеп, дүйнөдө башка тилдер менен контакт түзбөгөн, лексикасы чет тилдеринин элементтеринен алыс турган бир да тил учурабасын баса айткан. Ошондуктан кыргыз тилинде да араб, иран, монгол, орус тилдеринен кирген сөздөр бир кыйла орун алары көрсөтүлүп, алардын биздин тилдеги аткарган функциялары, кыргыз тилине тийгизген таасирлери тууралуу илимий анализдер жасалган жана бул тилдердин статистикасы берилген. Ошондой эле кыргыз тилине тиешелүү болгон нукура төл сөздөр тарыхый аспектиден талдоого алынган.

Окумуштуу «Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы» (1986) аттуу ЖОЖдор үчүн жазылган окуу куралында кыргыз эли менен өзбек элинин адабий тилде байланыш жасоо аракеттери Совет мезгилинде гана жөнгө салынгандыгын белгилеп, эки тилдин ортосунда бир кыйла фонетикалык айырмачылыктар бар экенин тилдик фактылардын негизинде далилдейт. Мындай айырмачылыктар бир жагынан өзбек тилинин (уйгур тили менен бирдикте) түрк тилдеринин түшпүк-чыгыш тобуна, тактап айтсак, карлук тобуна киргендиги менен байланыштуу болсо, ал эми кыргыз тили түрк тилдеринин түндүк-батыш же кыпчак тобуна киргендиги менен байланыштуу экендиги эскерилет. Ошондой эле

өзбек тилинде кыргыз тилинен өзгөчөлөнүп үндүүлөрдүн үндөшүгү (сингармонизм) дээрлик сакталбагандыгы белгиленет. Ал эми араб, иран тилдеринен кирген сөздөр бул тилде кыргыз тилиндегиден да кыйла арбын экендиги, ошондуктан эки тилдин фонетикалык ажырымынын кеңейип кеткендиги тууралуу тиешелүү фонетикалык фактылар аркылуу далилдүү берилет. Ошентип, бул эмгекте башпан аяк эки тектеш тилдин фонетикалык жалпылыктары менен өзгөчөлүктөрү салыштырылып берилип, натыйжада илимий жактан кызыктуу маалыматтар камтылган салыштырма пландагы эмгек жаралган.

Профессор К.Дыйкановдун «Кыргыз тилинин таблицалары» (1971), «Кыргыз тили таблицасы түрүндө» (1989), «Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары» (1990) аттуу эмгектеринде кыргыз тилинин таблица түрүндөгү иштелип чыккан фонетика, лексика, морфология, синтаксис бөлүмдөрү (аталган эмгектердин улам кийинки басылыштарында) мүмкүн болушунча толукталып, түзөтүлүп берилип отурган. Орфография, орфоэпия, пунктуация маселелери четте калбастан, негизги материалдар менен чогуу берилген. Бул эмгектердеги материалдар жөнөкөйдөн татаалга карай принциби менен жайгаштырылган. Аталган эмгектер бүгүнкү күндө да справочник катары өзгөчө студенттердин, аспиранттардын такай пайдаланган китептери болуп калганын көрөбүз.

К.Дыйканов: «Араб алфавитинде жазылган кыргыз, казак тилдериндеги материалдарды окуп үйрөнүүгө кызыккан адамдарга кошумча материал болот», - деп «Араб жазуусун үйрөнүү» (1990) (авторлошу Ч.Дыйканова) деген эмгегин да окурмандарга сунуш эткен. Бул эмгектин окурмандарга сунуш этилишинин негизги себеби, китептин баш сөзүндө төмөнкүдөй таамай, так белгиленген: «Кыргыздар менен казактардын адабий тили бөлүнүп чыккандан кийин (1924-1930-жылдары) араб тамгасы менен жазылган иш кагаздар, токтомдор, газета-журналдар, китептер мамлекеттик архивде, китеп сатылуучу жайларда аз эмес. Башканы айтпаганда, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын эле кол жазма фондусунда 500 документ бар. Бирок ошол эски документтерди окуй турган жаштарды эл арасынан издеп табуу кыйын болуп, эл өткөндү билбей калды», - деп баса белгилеп, араб жазуусун үйрөнүүнүн негизги зарылдыгын, кажетин билдирип кеткен. [6, 4-б.]. Чынында эле, тилибиздин тарыхында араб тамгасы менен жазылган баалуу эмгектерди окуй билип, тиешелүү маалыматтарды алуу үчүн, ошондой эле тил илимин салыштырып изилдөөчүлөр үчүн араб жазуусун үйрөнүп алуу илимпоздор үчүн эч качан ашыктык кылбашы белгилүү.

«Кыргыз тилинин морфологиясы» (1957) (авторлошу С.Кудайбергенов) аттуу ЖОЖдор үчүн окуу китебинин этишке чейинки бөлүгү К.Дыйкановдун тарабынан, этиштен тартып эмгектин аягына чейинки бөлүгү окумуштуу С.Кудайбергенов тарабынан иштелген.

Аталган морфологиядагы профессор К.Дыйканов тарабынан иштелген темаларды да биз мүмкүн болушунча кылдат карап чыгып, ушул макаланын чегинде иштеги полемикалуу деп эсептелген маселелерге кыскача анализ жүргүзүмөкчүбүз.

Маселен, профессор К.Дыйканов: “Кыргыз тилинде сөз мүчөлөрү сыяктуу сөздөр менен бирге айтыла турган сөз бөлүктөрү бар. Алар сөз жасап, сөздүктү байытпайт. Жардамчы сөз десең жардамчы сөзгө окшоп сурама атоочторду жандап айтылбайт. Мындай өзгөчөлүгүнө карап, аларды сөз бөлүкчөсү (частица) деп өзүнчө текшерүүгө туура келет. Сөз бөлүкчөсүнө -дыр, -бы, -чы жана -го сыяктуулар кирет (жазылчы, келчи, келдиги, сенби, малдыр, келгендир ж.б.)”, - деп эскерет [7, 24-б.]. Автор өз эмгектеринде ошол мезгилдерде атайын иликтенип, тактала элек бул -бы, -чы, -дыр тилдик элементтерин көз жаздымда калтырбай, аларга да көңүл бөлүп, пикирин билдирип коюуну туура көргөндүгү анын тилдик материалдарды тыкан иликтөөгө алгандыгынан кабар берет. Негизинен 1950-жылдарга

чейин бул аталган морфологиялык элементтерди мектеп грамматикаларын изилдөөчүлөр же мүчө карата кароо керектигин, же бөлүкчө деп эсептээрин чече албай турган мезгилде К.Дыйканов жогоркудай өз пикирин билдирип коюуну туура көргөндүгү – анын ушул маселеге карата турукташкан көз карашынын бар экендигинен кабар берет. Анын үстүндө өткөн кылымдын 50-60-жылдарында бул сыяктуу “майда” деп көп көңүл бурулбаган маселелер гана эмес, сөз түркүмдөр маселелеринде да алешемдиктер орун алган мезгил болгон. Ал эми жогорку (-бы, -чы, -дыр) тилдик бирдиктердин дароо бир жактуу болуп же бөлүкчө, же сөздүн ажырагыс бөлүгү болгон мүчө деп белгилөөгө, биздин пикирибизче, алардын мүчөдөн да өзгөчөлөнүп турган бир топ так, даана болгон мааниси себепчи болгон. Ошондуктан бул -бы, -чы, -дыр кыйла мезгилдерге чейин көбүнчө бөлүкчө катары, өтө сейрек учурда мүчө катары берилип келген. Бул проблемага акыркы чекит койгон окумуштуулардын бири Э.Абдулдаев болгон. Анын бул маселеге карата пикири таамай, так, таасын болгондуктан, окумуштуунун оюн бузбай берүүнү туура көрөбүз. Э.Абдулдаев: “Кээ бир түркологиялык эмгектерде сөз мүчөлөрү да бөлүкчөлөрдүн тобуна кошулуп жүрөт. Алар суроо уландысы -бы (барбы? апы?), күдүк уландысы -дыр (алгандыр, келгендир), өтүнүч жана суроо маанисинде колдонулуучу -чы (Асанчы? келчи?) ж.б. мүчөлөр. Булар кыргыз тилинде мүчөгө жакын, анткени мүчөлөр сыяктуу эле жалганып айтылган сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга үндөшгүк закондор (эрин жана таңдай күүсү) боюнча өзгөрүп, бир канча тыбыштык вариант менен айтылат. Ал эми бөлүкчөлөр мындай фонетикалык кубулушка дуушар болбойт. Бөлүкчөлөр сөздөрдү жана сөз тизмектерин жандап айтылат да, алардан кийин эч кандай грамматикалык форма кабыл алынууга тийиш эмес. Ошондуктан өзгөчө -дыр мүчөсү кыргыз тилинде бөлүкчө катарында эсептеле албайт, анткени бул мүчө өзүнөн кийин сөз мүчөлөрүн кабыл ала берет: алыптырбызбы, баргандырбыз” [8, 157-158-б.]. Ушундай пикирлерден кийин бул тилдик элементтер азыркы кыргыз тилинде мүчө катары гана таанылып келет.

Эмгекке андан ары назар салсак, окумуштуу К.Дыйканов сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүнүн белгилерин (принциптерин) көрсөтүп жатып, жыйынтыгында: “Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөй турган сөздөрдү мүчөлөбөс сөздөр дейбиз. Андай сөздөргө: тактооч, сырдык сөздөр, байламта сөздөр кирет, калганы мүчөлөмө сөздөр”, - деп белгилеген [7, 32-б.]. Түркологияда мындай көз карашты якут илимпозу Л.Н.Харитонов да карманып келет [9, 1943]. К.Дыйкановдун минтип сөз түркүмдөрдүн “мүчөлөмө” жана “мүчөлөбөс” деп эки чоң топко бөлүштүрүп караганы, албетте, кубаттоого арзыйт. Өткөн кылымдын 30-жылдарында эле кызыл профессор К.Тыныстанов тарабынан “мүчөлөмө сөздөр”, “сенек сөздөр”, “мүчөлөбөс сөздөр” деген терминдер колдонулганы анын “Кыргыз тилинин морфологиясы” аттуу (1934 жана 1996-ж.) эмгегинен жолуктурабыз [10, 26; 100-103-б.]. Демек, К.Дыйканов өз мезгилинде ушул эмгектен таасирленип, сөздөрдү, дегеле сөз түркүмдөрүн жогорудагыдай терминдик аталыштарга бөлүп кароо кыргыз тил илиминин ички табиятына туура келерин андап, өзүнүн эмгектерине киргизгени, автордун туура чечими деп эсептөөгө болот. Бирок, тилекке каршы, К.Тыныстанов, К.Дыйканов колдонгон (“мүчөлөмө сөздөр”, “сенек сөздөр”, “мүчөлөбөс сөздөр”) терминдер азыркы кыргыз тилинин грамматикаларында колдонулбай келет. Биздин пикирибизче, бул аталган терминдер кыргыз тилинин ички табиятына туура келгендиктен, көп кечиктирилбестен грамматикаларыбыздан орун алуулары абзел.

Профессор К.Дыйканов морфологияга арналган жогорудагы эмгекте жана ушул эле автордун зат атоочко арналган эмгегинде [7, 39-40-б.; 1, 5-8-б.] окумуштуулар арасында

түрдүү пикирди жаратып келаткан дагы бир төмөнкүдөй көйгөйлүү маселенин башын ачып берүүгө аракет кылган. Илимпоз тарабынан коюлган проблеманын жагдайы алаканга салгандай так, даана түшүнүктүү болсун үчүн анын жазган пикирин бузбастан толугу менен берели: “...Кирпич үй тургузулду десек, мында үйдүн кирпичтен жасалганын билебиз. Бирок “кирпич” деген сөз – зат атооч. Орус тилине которгондо “кирпичный дом” болуп, “кирпич” деген сөздүн аягына роддун окончание (-ный) уланып, орус тилинде сын атоочко өтөт. Ошону үчүн орус тилин билгендер “кирпичный” деген сөз орус тилинде катыштык сын атооч, кыргыз тилинде да катыштык сын атооч болот деп натуура талашып келишкен. Мындай болуунун себеби орус тилиндеги роддун окончание - сөз жасоочу кызматын да аткара тургандыгында. Кыргыз тилинде болсо андай мүчөлөр жок.

Аныктооч болгон зат атоочтор заттын эмнеден турганын, жасалганын билдирет. Ошон үчүн ал зат атоочко “эмне?” деген суроо менен бирге “кандай?” деген суроо бериле берет. Мисалы: Эмне үй салынды? же Кандай үй салынды? деп да сурай беребиз. Эгер зат атоочко сын атоочтон аныктооч болсо “эмне?” деген суроо коюлбайт. Орус тилинде да сын атоочко “что?” деген суроо берилбейт. Демек, аныктооч болгон зат атоочторду катыштык сын деп түшүндүрүү туура эмес.

Орус тилиндеги катыштык сын атооч (относительные прилагательные) болгон сөздөрдү кыргыз тилине которгондо дайыма сын атооч болот деп түшүнүү эки башка системадагы тилдин айырмачылыгын жана анын грамматикалык закондоруна толук түшүнбөгөндүккө жатат”, - деп окумуштуу К.Дыйканов абдан туура, жыйынтыктуу жана далилдүү пикирин билдирген. (Астын сызган – К.А.).

Бул козголгон маселеге карата жыйынтык пикир айтсак, агглютинативдүү тилдер тобуна кирген кыргыз тили менен фрективдүү тилдер тобуна кирген орус тилинин айрым проблемалары тууралуу илимий көз караштарды билдирүүдө бул тилдердин структурасынын ички өзөктүү өзгөчөлүктөрүнө, түпкү маңызына (семантикасына) кылдат назар салып, анализдеп, андан соң профессор К.Дыйкановдун жолун жолдоп жыйынтык ой айткан оң деп эсептесе болот.

К.Дыйканов аталган морфологиянын 81-бетинде: “Сапаттык сын атоочтор (жакшы, жаман, мыкты) этиштик баяндоочтор менен байланышып сүйлөмдүн бышыктоочу болуп да келет. Мисалы, жакшы окуучу жакшы окуйт дегендеги “жакшы” деген сөздүн экинчиси сүйлөмдүн бышыктоочу” - деп, ушул эле эмгектин 83-бетинде: “Сапаттык сын атоочтор заттын гана сын-сыпатын, сапатын билдирбей, кыймылдын да кандай сапатта болгонун билгизет, мындай учурда сын атоочтор тактоочтор сыяктуу (Ашыр карыя түзүк сүйлөдү. Ленин атындагы колхоз айыл чарба шаймандарын сапаттуу ремонттошпу) сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарып калат” - деп, тил илиминдеги талаш жаратып келаткан маселеге жөнөкөй, жатык тил менен, кыска жана нуска түшүндүрүү менен чекит коет [7, 81; 83; 118-бб.]. Бул жерде да жогоркудай эле кээде окумуштуулар арасында талаш жаралып калган учурларын көрөбүз. Себеби жакшы окуучу жакшы окуйт дегендеги экинчи жакшы этишти жандап келип жаткандыктан, ал морфологиялык жактан тактоочтук милдетте келет деп эсептеген илимпоздор да жок эмес. Бул жерде эки башка системадагы тилдердеги сүйлөмдөрдү салыштырып алып, жыйынтыгында туура эмес пикирлер жаратып алуу болуп жатканын көрөбүз. Анткени жогорку сүйлөм орус тилинде: хороший ученик хорошо учится деп которулгандыгынан эле келип чыккан маселе. Бул (орус тилиндеги) сүйлөмдөгү салыштырылып жаткан сөздөрдүн биринчиси хороший болуп сапаттык сын атооч экени формалдык көрсөткүчү болгон -ий мүчөсү аркылуу белгилүү болуп турса, аталган сөздөрдүн

экинчиси сырткы турпаты жактан хорошо болуп тактооч экендигин даана айгинелеп турат. Ошондуктан бул тилде “жакшы” сөзү ученик деген зат атооч менен айкалышып келгенде хороший болуп, сын атооч катары келсе, учится деген этиш менен айкалышып келгенде хорошо болуп тактоочтук милдетте келет. Синтаксистик жактан кыргыз тилинде да, орус тилинде да талдоого алынып жаткан сөздөрдүн биринчи келгени аныктооч, экинчи колдонулганы бышыктооч болот. Жыйынтыктап айтканда, бул салыштырылып жаткан тилдерде “жакшы” сөзүнүн синтаксистик милдетинде бирдейлик болгону менен, морфологиялык жактан алып караганда өзгөчөлүктүү экенин көрөбүз. Ошондуктан окумуштуу К.Дыйканов кыска гана “жакшы” сөзү кайсы сөз менен айкашып келсе да сапаттык сын атооч экенин белгилеп жатат. Анткени бир жагынан бул эки тил эки башка топко кирген тил болгондуктан, ички түзүлүш структурасында, маанисинде, фонетикалык сырткы турпатында өзгөчөлүктөр орун алары эсте болушу абзел. Ошол себептен да морфологиялык жактан айырмачылыкты көрөбүз. Бирок ошондой болсо да сүйлөм конструкциясында синтаксистик жактан дайыма бирдейлик орун алат.

Ушул маселеге сын атоочторду изилдеген илимпоз Б.Үмөталиева да кайрылбай өтүп кете алган эмес. Анын пикири К.Дыйкановдун пикирине шайкеш келгенин, экөөнүн ою бири-бирин гана толуктаганына күбө болобуз. Караңыз, Б.Үмөталиева: “Кыргыз тилинде тубаса сын атоочтордун тактоочтордон айырмалануучу өз алдынча морфологиялык көрсөткүчү жок. Синтаксистик функциясы боюнча тактоочтор сыяктуу бышыктоочтук милдет аткарат. Жакшы окуучу жакшы окуйт. Мында аныктооч жана бышыктооч болуп турган жакшы бири-биринен формалдык белгиси боюнча айрылган жок, бирок бул сын атооч сөз этиштин алдында тактооч сыяктуу бышыктоочтун милдетин аткарды. Синтаксистик мындай кызматына карап, жогорку мисалдагы сын атоочту тактооч деп ойлоого жарабайт, булар бири-бирине өткөн жок, синтаксистик функциясы гана өзгөрдү”- деп, ал бул аргументтерин дагы төмөнкүдөй жүйөөлүү далилдери менен тастыктайт: “Мындай учурда сын атоочторду башка сөз түркүмдөрүнөн айруучу мүнөздүү белгилери болуп, лексикалык мааниси жагынан заттын туруктуу белгисин көрсөткөндүгү; морфологиялык жагынан салыштырма жана күчөтмө даражаларынын бардыгы; синтаксистик жагынан аныктоочтук милдетти аткаргандыгы, б.а., лексика-грамматикалык үч белгиси боюнча аныкталууга тийиш”,- деп жыйынтыктайт [5, 223-224-б.; 12, 9-11-б.]. Демек, тилдин проблемаларына илимий анализ жүргүзүлүүдө ар бир тилдин өзүнүн ички табияты эске алынуусу керек.

Жыйынтыктап айтканда, профессор К.Дыйкановдун тил илимине арналган көптөгөн эмгектери адабий тилибиздин калыптануусуна, өнүгүүсүнө зор салым кошкон эмгектер болгондуктан, бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой, илимий чөйрөдө илимпоздор, аспиранттар ж.б. окурмандар тарабынан азыр да активдүү колдонулуп келет.

Колдонулган адабияттар:

1. К.Дыйканов. Имя существительное в киргизском языке. -Фрунзе: Изд-во Акад.наук Кирг.ССР, 1955. – 104 с.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М., -Л., 1956. – 569 с.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М., -Л., 1960. – 446 с.

4. Алтаева Д. Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы. Филол.ил.канд. ... дисс. Авторефераты. -Бишкек, 2019. – 23 б.
5. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. -Фрунзе: Илим, 1980. – 539 б.
6. Дыйканов К., Дыйканова Ч. Араб жазуусун үйрөнүү. -Фрунзе, 1990. – 100 б.
7. <https://bilim.akipress.org> > page:2 Дыйканов К., Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин морфологиясы . -Фрунзе, 1957. – 219 б.
8. АКТ -Акыркы кыргыз тили. 2-бөлүм. -Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1958. -160 б.
9. Харитонов Л.Н. Неизменяемые слова в якутском языке. -Якутск: Госиздат.Як.АССР, 1943. – 82 с.
10. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Бишкек, 1996. – 106 б.
11. Үмөталиева Б. Имя прилагательное в киргизском языке. -Фрунзе, 1965. -143 с

УДК:811.111

Кайыпова Е.А., Элебесова Ж.К.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Кайыпова Е.А., Элебесова Ж.К.

КНУ им. Ж.Баласагына

Kaiypova E.A., Elebesova J.K

KNU J. Balasagyn

**АНГЛИС ТИЛИН АТАЙЫН МАКСАТТА ОКУТУУДА АУТЕНТИК
МАТЕРИАЛДАРДЫ КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ
USING AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC
PURPOSES**

Аннотация: Бул макалада англис тилин үйрөтүүдө анык материалдарды белгилүү бир максаттарда колдонуунун маанилүүлүгү талкууланат. Келечектеги эл аралык мамилелер боюнча адистер келечектеги ишинде колдоно турган документтердин түп нускасы менен таанышып чыгышы өтө маанилүү. Мугалимдердин милдети - ылайыктуу материалдарды тандоо жана студенттердин натыйжалуу ишин уюштуруу. Бул макалада Адам Укуктары Декларациясын изилдөө аркылуу англис тилин адистиктер боюнча окутууда анык материалдарды кантип колдонсо болору көрсөтүлөт.

Аннотация: В этой статье обсуждается важность использования аутентичных материалов в преподавании английского языка для специальных целей. Для будущих специалистов по международным отношениям крайне важно ознакомиться с подлинными документами, которые они будут использовать в своей будущей работе. Задача преподавателей - выбрать подходящие материалы и организовать эффективную работу студентов. Эта статья демонстрирует, как использовать аутентичные материалы в преподавании английского для специализаций на примере изучения Декларации прав человека.

Annotation: This article discusses the importance of using authentic materials in teaching English for Specific Purposes. It is crucial for future specialists in international relations to get